

SZÁNTÓ (ARATOR) ISTVÁN KEVÉSSÉ ISMERT MUNKÁIRÓL

A XVI. század második felének egyik legjelentősebb, legtevékenyebb magyar jezsuitája volt Szántó (Arator) István.¹ Jónéhány, számunkra forrásértékű munkát hagyott hátra, amelyeknek egy része nyomtatásban is megjelent.² Mégis ezek, az elsősorban művelődéstörténeti szempontból értékes források nagyrészt kiaknázatlanok. Az utóbbi három évtizedben (a bibliográfiák tanúsága szerint) Magyarországon nem jelent meg vele kapcsolatban elemző írás.³

I.

Vázoljuk fel néhány mondatban pályafutását! 1540-ben született Devecseren, korán árvaságra jutott. A rendbe 1561-ben vették fel. Tanulmányait Bécsben végezte, majd itt tanított. Későbbi működése szempontjából rendkívül fontos az 1571-ben kezdődő levélváltása Báthory Istvánnal. Szántó keresi fel először levelével az újonnan választott fejedelmet. A következő szavakkal üdvözlí: „Jóllehet személyesen még nem ismerlek téged – kiváló férfiú – mégis, mivel tetteidet hallomásból ismerem, nem tudom tovább halogatni dicséretedet.”⁴ A fejedelem válasza sem várat magára sokáig, s Báthory hasonló hangnemben ír: „Jóleső érzés volt számomra, hogy engem, akit csak hírből ismertél, megtiszteltél.”⁵ E levélben található a „prima vocatio”. Szántó azonban csak több mint nyolc év múlva érkezik Erdélybe, bármennyire is megvan benne a hajlandóság arra, hogy eleget tegyen a fejedelem kérésének. Előbb a Báthory és Btkes közti konfliktus akadályozza, majd rendi megbízásai. 1575-ben ugyanis a jubileumi év alkalmából Rómában magyar gyóntató, majd 1579-ig a Collegium Hungaricum megalapításán fáradozik. Miután ezt nem tudja keresztülvinni, 1579. decemberében elindul Erdélybe.

Viszontagságos utazás után, 1580. január 20-án érkezik Szántó Kolozsvárra. Fogadtatását így írja le: „A város és a külvárosok katolikusai ég felé tartott kezekkel köszönetet mondtak az Istennek; az ariánusok pedig fogukat csikorgatták.”⁶ Megérkezése után rögtön munkához lát. Tanít, prédikál az eretnekek ellen, térít. Térítő munkája a maga megítélése szerint igen eredményes: „Egy hónapon belül több mint száz eretnek tért át katolikus hitre.”⁷ Bár könnyen lehetséges, hogy túloz, mégis valószínű, hogy lendületes fellépése a felekezetek közti viták számát, hevességét megnövelte. Kolozsvárott Szántó 1584-ig volt. 1584. február 19-én Váradra megy, s négy évig marad itt. A legnevezetesebb vitáját itt folytatja Beregszászi Péterrel. Nagyváradai működésének, szónoklatainak, dispu-

1. Úgy tűnik, e névhasználat mellett érdemes kirtítani. Ő maga mindig Stephanus Arator-t ír levelei alá, a bibliográfiák azonban hol Szántó, hol Arator címszó alatt említik.
2. Igaz, hogy csak az utóbbi évszázadban, 1884-től kezdve, elszórtan (ld. II. fejezet). Hogy életében milyen kiadási tervei voltak, és ezek (nagy többségük?) hogyan hiúsultak meg, arról még lesz szó.
3. Az Adattár 7. kötetében, az első magyarországi jezsuiták szemléje során Benda Kálmán kitűnő méltatást ad Szántó munkásságáról, különösen kiemelve „izig-vérig patrióta jezsuita szemléletét” és „az eseményeket leíró históriás munkásságát”.
4. Etsi mihi tacie nondum sis notus, vir prudentissime, auditis tamen rebus tuis fortiter gestis, nullo modo me cohibere potui, quin ultro in tuas laudes prorumperem. (M.A.H. I. 391.)
5. Delectatio mihi quidem magna fuit, quod me ignotum (ut ipse loqueris) et sola nominis fama tibi perspectum aliqua laude honorasti... (M.A.H. I. 394.)
6. Catholici, qui erant in civitate et in suburbiis, videntes nos, elevatis in coelum manibus Deo gratias agebant pro nostro adventu, Ariani autem fremdebant dentibus (Szittyay, 14.)
7. Nam intra unum mensem...centum ex haereticis ad catholicam fidem conversi sunt... (Szittyay, 15.)

tációinak következménye az lesz, hogy 1587-ben — Beregszászi halála után — a húsvéti körmenet alkalmával összetűzésre kerül sor a kálvinisták és a katolikusok között. Június 7-én Báthory Zsigmond Gyulafehérvárra hívja Szántót, „nehogy az őrjöngő kálvinisták megöljék”. A következő év végén a megyesi országgyűlés határozatot hoz a jezsuiták kiűzéséről. A határozatot követően Szántó Váradra, Leleszre, innen Znióváráljára, majd Bécsbe ment. 1600-ban levélben kéri a generálist arra, hogy engedélyezze visszavonulását a znióváráljai rendházba. Ez meg is történt. 1605-ben Bocskai hajdúi felgyűjtják a házat, s Szántó írásainak nagy része bennég. Az idős atya Olmützbe megy, és itt munkálkodik tovább, egyre betegbben, gyengébben. 1612. július 3-án halt meg az olmützi rendházban.

II.

A kevéssé ismert munkák bemutatása előtt röviden Szántó szövegeinek kiadóirol szólok.

Nyomtatásban legkorábban az *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* 19 (1884.) évfolyamában jelent meg műve, a *Brevis et succincta descriptio...* Ezt közli Veress Endre az *Annuae litterae Societatis Jesu de rebus Transilvanicis temporibus principum Bathory (1579–1613)*⁸ című forráskiadványában (nem teljes terjedelemben), valamint az *Erdély öröksége* I. kötete⁹ (magyar nyelven, szintén nem teljes terjedelemben).

A következő, mindaddig legjelentősebb szövegközlés Szittyay Dénesé. Ő kutathatott a rendi levéltárban, s így minden ott őrzött kézírathoz hozzájuthatott. Munkája 1950-ben jelent volna meg.¹⁰ Előszavában Szittyay vázlatosan ismerteti Szántó életrajzát, áttekinti munkásságát, felsorolja és röviden értékeli műveit. A levelezés teljességére törő kiadványban a Veress által már közölt leveleket is regisztrálja.

A Lukács László által kiadott *Monumenta Antiquae Hungariae* eddig megjelent három kötete értékes Szántó szövegeket közöl.¹¹ A kiadványsorozat harmadik kötete 1592-ig tartalmazza a forrásokat. Nemcsak a szinte teljes Szántó epistolariumot adja közre (természetesen egyenként, a többi dokumentum között szétszórva), hanem terjedelmesebb munkái részleteit is. A Szántó által is nyilván kiadásra szánt *De Collegio Hungarico in urbe erigendo oratio*¹² és a *Historia fundationis Collegii Hungarici in urbe*¹³ című munkája nyomtatásban először a *Monumenta Antiquae Hungariae* I. kötetében jelent meg.

8. Budapest. 1921. 199–202.
9. Erdélyi emlékirók Erdélyről, szerk. Makkai László. Budapest. 1942. 148–151.
10. Munkája két példányáról tudok. Címe: Szántó Arator István jezsuita szerzetes iratai 1571–1610. Terjedelme indexszel együtt 414 lap. Az egyik példányt az Akadémiai Könyvtár Kézirattára őrzi Szittyay egyébként is tiszteletreméltó hagyatékában; a másik Benda Kálmán tulajdonában van. (Mindkettő a már tördelt kefelenyomat.) Azt, hogy Szittyay milyen régóta foglalkozott Szántóval, mutatja, hogy e gazdag forrásgyűjtemény összeállítása előtt évtizedekkel már publikált Aratorról (A nagyváradi disputa 1584-ben -MKult. 1923. 723–728.)
11. I. kötet (1550–1579) Róma 1969.
II. kötet (1580–1586) Róma 1976.
III. kötet (1587–1592) Róma 1981.
12. M.A.H. I. köt. 698–757.
13. M.A.H. I. köt. 907–947.

III.

A szakirodalom leggyakrabban a Káldi Biblia kapcsán ejt szót Szántó Istvánról. Vita alakult ki arról, hogy van-e köze Szántónak az első magyar katolikus bibliafordításhoz. Holovics Flórián Ki fordította a Káldi-féle bibliát?¹⁴ című cikkében röviden vázolja a vitát, majd saját gondolatmenetét közli. Szerinte Káldi György önállóan készítette el a bibliafordítást. A vita nem zárult le megnyugtatóan. A znióvárljai rendházban csakugyan bennétek Szántó jegyzetei, azonban úgy vélem, ez még nem zárja ki azt, hogy „besegített” Káldi fordításába. Nem hiszem, hogy félresöpörhető érv lenne Szántó kijelentése a Confutatio Alcorani előszavában: „Miután a Szent Bibliát nagy és hosszantartó munkával magyar nyelvre fordítottam...”¹⁵ Úgy vélem nem csökkenti Káldi György érdemeit, ha nem zárjuk ki az első katolikus bibliafordítás megszületését elősegítők közül Szántó Istvánt sem. Szántó írásainak valóban mostoha sors jutott. Bibliafordítása, mely élete fő művének tekinthető, a lángok martaléka lett, s magyarul csak jó húsz év múlva jelent meg az első katolikus biblia.

IV.

A nyomtatásban egy alkalommal teljes szöveggel, részleteiben többször megjelent, s ennek következtében a legismertebb Szántó mű a *Brevis et succincta descriptio...* E művét 1600-ban írta. Itt már a hitvitákban jártas, tapasztalt, de a korábbinál semmivel sem kevésbé harcos Szántóval találkozunk. Érvelése logikus, pontokba szedett; az egész (15 nyomtatott oldal terjedelmű) írás jól szerkesztett. Az eretnecség magyarországi elterjedését a huszitizmustól indítja. Ehhez nagy mértékben hozzájárultak a világi és egyházi előljárók rossz erkölcsi. Felismeri az iskolák nagy jelentőségét. Felhívja a figyelmet arra, hogy míg a reformált felekezetek iskolákat alapítanak, híveik közül a fiatalokat magas színvonalon iskoláztatják külföldön is, addig a katolikus iskolarendszer Magyarországon alacsony színvonalú, kevésbé szervezett. A lutheránusok és kálvinisták „Wittenbergbe vagy más eretnek iskolákba küldik tanulni gyermekeiket.”¹⁶

Úgy véli, hogy az ország három részre szakadása következtében kialakult helyzet is segítette az eretnecség elterjedését. Elemzi a reformált felekezetek földrajzi elhelyezkedését és ennek okait. Végül szól visszaszorításuk lehetőségeiről. E mű értékes elméleti-elemző munka.

Egyik legerjedelmesebb és legnagyobb forrásértékű műve a *Historia collegiorum Societatis Jesu in Transylvania*. 1599 tavaszán készült el vele. Teljes terjedelmében Szittyaynál található meg. A Monumenta Antiquae Hungariae III. kötete tartalmazza a meggyesi országgyűlésről szóló részt. A műben ez külön fejezetként szerepel *Historia expulsionis patrum Societatis Jesu ex Transylvania* címmel. A *Historia* időben a prima vocatio-tól (1571) a kiűzetés utáni időszakig terjed. A szerző mintegy függetlékként még egy kis fejezetet ír a mű után *Summarium rerum gestarum in Hungaria postremis praeteritis annis* címmel, „nehogy az utolsó öt oldal üresen maradjon.”¹⁷ Ebben a kiűzetésüket követő néhány esztendő eseményeivel foglalkozik.

14. E cikkre azért is fel kell hívunk a figyelmet, mert irodalomtörténetünk bibliográfiája csak a Káldi-címszó alatt említi, jóllehet Szántóra nézve is fontos megállapításokat tartalmaz. (ItK 1962. 223–231.)

15. Mindenesetre van aki – szerintem nem alaptalanul – ebből arra következtet, hogy a fordítást Szántó befejezte.

16. ...miserunt ad studia Vitembergam, vel alia haeretica gymnasia. (Archiv, 582.)

17. Ne quinque sequentia folia remanerent vacua... (Szittyay, 177.)

A Historiát Báthory Istvánnal folytatott levélváltásával indítja. Báthoryról egyébként mindvégig mint kiváló államférfiről emlékezik meg. Részletesen leírja a prima vocatio és az Erdélybe való érkezése között eltelt időszak eseményeit, megmagyarázza, hogy miért nem tudott már korábban eleget tenni a fejedelem hívásának. E részben igen sok olyan életrajzi adatot találunk, melyek Szántó személyét, nézőpontját megvilágítják.

1580 januárjában érkezik Kolozsvárra. Az ezt követő időszakban végzett tevékenységét részletesen, szinte napról napra leírja az egyéb erdélyi eseményekkel párhuzamosan. Megismerjük a jezsuiták oktató, térítő tevékenységét, s ennek összefüggéseit az országos eseményekkel (természetesen elfogult szemszögből nézve). A nagyváradi tevékenységéről, az itt folytatott disputációiról, konfliktusairól is részletesen ír. A disputációk lefolyásához – úgy gondolom – nem tekinthető hiteles forrásnak elfogultsága miatt, viszont saját érvelésének leírása figyelemreméltó.¹⁸

A Historia mindemellett érdekes, élvezetes olvasmány is. Az elbeszélést megtűzdeli anekdotákkal, csodás események leírásával. Ezeket exemplumként is felhasználja, természetesen az eretnekek rovására.

Báthory István halálával a jezsuiták elvesztik patrónusukat. Rögton magasra csapnak az indulatok. Erősödnek a hangok, melyek kiűzésüket követelik. 1588 decemberében a megyeyesi országgyűlés elfogadja a kiűzésről szóló határozatot. A Historiának erről szóló fejezete a leginkább forrásértékű. Szántó részletesen leírja az országgyűlés menetét, hangulatát. Közli a fejedelemhez benyújtott iratokat teljes terjedelemben. Ezeket valószínűleg ő maga állította össze. Felismeri, hogy Báthory Zsigmondnak a fejedelmi trón és a jezsuiták között kellett választania. Nem is ejt egyetlen rossz szót sem a fejedelemről.

A kiűzetésről szóló határozatot 1588. december 25-én hirdették ki. A jezsuiták 1589. január 15-én indulnak el Kolozsvárról. Szántó egy ideig Leleszen húzza meg magát; itt írja a *Liber de duplici persecutione Transylvanica* című munkáját; a kéziratról semmit sem tudunk.¹⁹

A Summarium rerum gestarum... című fejezetben a következő évek eseményeiről szól. Az Erdélyben bekövetkezett szerencsétlen eseményeket természetesen a megyeyesi határozatra vezeti vissza, a tőle megszokott elfogultsággal.

Érdekes beszélni Szántó eretnekségről vallott felfogásáról. A haeticus kategóriába tartozik szerinte mindenki, aki nem katolikus; tehát a lutheránusok, kálvinisták, antitrinitáriusok, zsidók. Természetesen e fogalmat ennél is jobban kiterjeszti. A mohamedánokat is eretnekeknek titulálja. Valószínűleg ez, és a Magyarország sorsa felett érzett felindulás készítette arra, hogy megírja a *Confutatio Alcorani* című művét.

Szittyay Dénes említett munkájának előszavában ezt olvashatjuk: „A lángaborult rendházból... jóformán semmi mást nem bírt kimenteni, mint a hasznavehetetlen Al-

18. Ami a váradai vitatkozásokat illeti, ezekről és következményeikről protestáns források is szólnak. Ők pontosan az ellenkező szemszögből nézve egészítik ki Szántó feljegyzéseit. Ezeket jól foglalja össze például Zoványi Jenő munkája: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig (Humanizmus és reformáció 6. Budapest 1977.) Egyébként e disputáció kapcsán tételezik fel az egyetlen Szántó-könyvet, ami életében megjelent volna Kolozsvárt, a Heltai-nyomda betűivel, 1588-ban, Epistola apologetica címmel (RMNy I. köt. 568.). Szerintem ez kevésbé valószínű.

19. Ilyen munka, aminek csak létezéséről tudunk, és elveszett vagy lappang, van még néhány. Szittyay említett művének előszavában figyelmeztet a híres Sommervogel-életrajzi adatokra. Ennek alapján három műről tesz említést:

1. Scriptum de causis invascentium in Hungaria errorum,
2. Catechismus instar Romani multis controversiarum fidei capitibus locupletatus (magyarul),
3. Scriptum de ingressu haeresum (magyarul).

koránt.” Holovics is ezt a kifejezést használja Szittyay nyomán.²⁰ Lehetséges, hogy nem a legteljesebb, legtudósabb Korán-cáfolattal állunk szemben, mégis úgy vélem, ezzel a megjegyzéssel nem lehet a művet sutba dobni.

A Confutatio bevezetőjének végén a dátum Szántó kézírásával: 1605. szeptember 20., a mű végéig pedig 1611. november 6. Ez arra utal, hogy még élete vége felé is dolgozott rajta. Elképzelhető, hogy kiadásra akarta előkészíteni. A kéziratot tartalmazó kódexet jelenleg az Österreichische Nationalbibliothek őrzi. A bécsi könyvtár kézírattárának főmunkatársa, Németh István volt szíves, és tájékoztatást adott a kódexről.²¹ A kézirat mikrofilmje 1962 óta megvan a MTA Mikrofilmtárában, B 1135 jelzet alatt. Holovics a már említett cikkében szól róla.

A terjedelmes mű három könyvre oszlik. Az elsőben Mohamed életéről, a másodikban a Korán felépítéséről van szó. A harmadik (legterjedelmesebb) könyv a tulajdonképpeni Korán-cáfolat. Jellemző, hogy Szántó a mohamedanizmust Isten büntetésének értelmezi. A Korán valódi szerzője természetesen az ördög. Mohamedet ördöggel cimboráló hazugként írja le. A harmadik könyv fejezetről fejezetre haladva cáfolja a Korán tételeit. Figyelemreméltó, hogy az először még bőséges, egyházzatyákat is citáló confutatio egyre inkább rövidül, s a mű végén egy-egy fejezetet odavetett félmondattal intéz el. Ennek oka a tudás vagy az idő hiánya volt-e, az még a későbbiekben eldönthető kérdés.

Írással fel szerettem volna hívni a figyelmet arra, hogy Szántó István kevésbé ismert művei is értékesek, sok tekintetben olyan forrást jelentenek, melyeket nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

LÁZÁR ISTVÁN DÁVID

FÁY ANDRÁS KIADATLAN PRÓZÁJA (A DARVAS-GYŰJTEMÉNY)

Magyar és latin nyelvű verseket és prózákat tartalmazó kézíratos könyv akadt a kezembe az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban, melynek anyaga figyelemre méltó.

Az eredetileg a nagyréti Darvas család tulajdonában levő gyűjteménybe hárman másoltak. A család első irodalommal foglalkozó tagja Darvas Ferenc, aki 1740. március elsején született Nógrád megyében. Apja, József nógrádi alispán. Később Ferenc kapta meg ezt a rangot, majd a királyi udvar helytartóságának tanácsosa és Pest megye országgyűlési követe lett. Több kitüntetést is kapott. Támogatta a magyar színjátszást, s maga is írt. Korában közismert verse, a Hazafiúi intés Csokonait is megihlette.¹ 1810. április 3-án halt meg Pesten.

Fia, János köttette egybe a lapokat, s a könyv gerincére arany betűkkel íratta: EXCERPTA LATINA. 1798-ban nyitotta meg az első oldalon, amikor Horatius Epistoláinak I. könyvéből a XVIII. epistola utolsó 17 sorát jegyezte le. Ide írta az évszámot is, mellé pedig a nevét, Joannes Darvas de Nagyréth. A gyűjtemény latin nyelvű szövegeit ő válogatta, másolta.

20. Holovics i. m.

21. Félbőr kötés: márványerezetű papír kartonon. Sötétvörös bőrgerinc, fonott mintával és arabeszk motívumokkal díszített vakpecséttel. A gerincen felül aranypecsét: címer kétfejű sással és koronával. Terjedelem: 132 lap. Oldalanként 25–28 sor. Erősen szünette; kb. 50 éve némileg restaurálva. Eredeti nagyság: 4°. Egy kéz írása, később ugyanezen kéztől utólagos bejegyzések.

1. Varga Balázs: *A „Zöld codex”. Csokonai költői fejlődésének első szakaszáról*. ItK 1953. 139–145. 1. – *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények I. 1785–1790*. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta Szilágyi Ferenc. Bp., 1975. 602–609.